

Беценко Т. П.,

доктор філологічних наук, професор

Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

ПРИРОДА ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ: ЗАКОН ЗВУКОВОЇ ГАРМОНІЇ

Анотація. У статті подано спроби обґрунтувати сутність закону звукової гармонії поетичного тексту, визначити його природу, сформулювати основні положення й з'ясувати специфіку дії цього закону, схарактеризувати загальні умови реалізації, на конкретних прикладах показати можливості фонічних одиниць мови в максимальній гармонізації структури тексту (зовнішнього та внутрішнього його рівнів); довести, що мінімальні одиниці мови (звуки) володіють потенційною здатністю естетизувати зміст повідомлюваного.

Ключові слова: поетичний текст, мова поетичного тексту, звуковий (фонічний) рівень мови, звукова організація тексту, евфонія, закономірності звукової організації художнього тексту, закон звукової гармонії поетичного тексту.

Постановка проблеми. Художній текст, зокрема поетичний, характеризується лапідарністю, максимальним переосмисленням кожного складника. Поетичний континуум за своєю природою – феноменальне явище, продукт мисленнєво-чуттєвої, емоційної діяльності, з архітектонічного погляду – змістова, естетична, сюжетно-композиційна цілісність, утілена у відповідну форму. Мова поетичного тексту – його матеріальна субстанція, засіб кодування інформації та реалізації авторської концепції. Найнижчий, дознаковий, рівень мови – фонетичний – є одним із найчутливіших показників емоційно-змістової сутності слова (висловлювання, тексту). З'ясування потенційних можливостей фонічних елементів як важливих конструктивних одиниць архітектоники поетичного тексту має суттєве значення в аспекті обґрунтування природи віршового мовотворення. Спостережено, що поетичне мовотворення підпорядковане певним законам, які й визначають закономірності моделювання віршових зразків. Установлення цих законів – першочергове завдання філологічної науки як спеціальної галузі гуманітарних знань, яка дає змогу пізнати специфіку інтелектуально-творчої діяльності індивіда, що знаходить утілення в словесно-образних комбінаціях за допомогою різнорівневих мовних засобів, універсальних за своєю природою й індивідуальних у конкретній реалізації. Означене слугує показником актуальності пропонованого дослідження.

Мета розвідки – з'ясувати природу закону гармонійної організації художнього (поетичного) тексту як основу віршового мовотворення, як ознаку поетичного лінгвоконтинууму. Об'єктом дослідження обрано звукову організацію поетичного тексту, предметом – одиниці звукового рівня мови як інтегративні засоби структурно-змістової, естетичної цілісності тексту. Основне завдання статті бачаємо в тому, щоб показати й описати специфіку організації поетичного тексту на основі характеристики його звукового рівня, довести провідну роль звукоповторюваних одиниць у створенні цілісної, гармонійної, пластичної картини в змістовій і естетичній площинах.

На значущість фонічних елементів мови звернули увагу зарубіжні й вітчизняні вчені-лінгвісти (Ш. Баллі, К. Бюллер, В. Вундт, М. Граммон, О. Есперсен, Ж. Марузо, Е. Сепір, І. Тоцька, Р. Якобсон та ін.). Однак природа звукового текстотворення поки що з'ясована не достатньо. Варті уваги розвідки І. Богіна, Г. Векшина, І. Вороніна, Ж. Ганієва, О. Журавльова, І. Качуровського й ін. Питання про існування законів фонічної організації тексту поки що ніким із учених не порушувалося.

Виклад основного матеріалу дослідження. Уважаємо, що першим суттєвим законом – обов'язковим правилом конструювання поетичного тексту – є свідоме чи (здебільшого) несвідоме, інтуїтивне тяжіння художника слова – текстотворця – до того, щоб досягти максимальної рельєфності, пластики, злагодженості, благозвучності в цілісному звуковому оформленні висловлення. Пропорційність звукового вираження віршового словесно-образного малюнка – це планомірне співвіднесення окремого звука як часткового з усім текстом (його звуковим тлом), залежність окремого звукового елемента від загальної звукової матерії поетичного твору.

Закон звукової гармонії поетичного тексту полягає в упорядкованій контамінації фонічних одиниць мови, що перебувають в акустичній взаємовідповідності, є приємними для слуху і створюють милозвучність тексту. Отже, **закон звукової гармонії художнього (поетичного) тексту** – закономірне поєднання фонічних елементів у контексті, співзвуччя, злагодженість, акустична пропорційність, відповідність звука як окремого (часткового) загальній фонічній тональності й організації тексту загалом. Активізація в міні- чи макроконтексті словесно-образних одиниць відповідно до авторського задуму з певною звуковою оболонкою спричинює підсвідомий або цілеспрямований добір, пошук звукоподібних лексем з метою досягнення ідентичного тонального малюнка оповіді, рівномірного, пластичного його звукового оформлення. В ідеалі звукова оболонка лексеми проектується на звукову матерію інших одиниць, що є компонентами висловлення. Окремий звук (звукокомплекс) за таких умов «перегукується» з ідентичними фонічними реаліями текстового континууму. У результаті виникає своєрідна «звукова сітка» (зовнішнє звукове обрамлення) тексту, що стає одразу помітним. Отже, подібне (у звуковому плані), напевне, «притягує» аналогічне. Наприклад: Любове, ми щасні: наш терен і терем, / У бутлі тернівка, бутні терцини. / Трохи терпіння – і вірш на папері, / І на терезах розважена щирість (І. Калинець); Там грали чайки білопінно / Над морем увертюру шторму, / Що аж ставало небо чорним – / Де невпокороєність левина (А. Мойсієнко); І Псел поплив до інших плес (А. Гризун); І срібне сяйво навсебіч / Синіло в сніг хрестами літер (А. Гризун); Стриб – і бринькає все віття, – / Це з іридію – сніжинки. / Мов реальність білоквіття, / Ніби сон про ті обжинки (А. Гризун).

Звукова гармонія, тобто звукова пропорційність, співмірність словесно-образного моделювання тексту, за якої окремі

звук співвідноситься з ідентичними компонентами й із загальним тональним малюнком твору, безпосередньо пов'язана з його звуковим полем загалом. Фонічні елементи окремого звукового поля ніби «підтримують» один одного. Відповідно, звукове поле тексту мислиться як континуум, у якому поширюються певні звукоодиноці. Звукове поле формують звукові елементи, актуалізовані в окремому поетичному контексті з художньо-естетичною та архітектонічною метою.

Звукова пластика віршового тексту корелює з іншими його рівневими складниками: ідейно-тематичним, емотивним (емоційним), художньо-образним (тропеїстичним, образотворчим). При цьому звуковий рівень поетичного тексту одночасно має стосунок і до внутрішньої, і до зовнішньої його організації. Звукове тло (звукова матерія) – зовнішній план реалізації тексту, його сприйняття на слух (тобто милозвучне чи немилосвучне, присмне чи неприсмне звукове оформлення); внутрішній рівень звукової організації тексту – відповідність між ідейно-тематичним змістом, естетичним сприйняттям, художньо-образною системою та його звуковим оформленням.

Так, Т. Шевченко у поезії «Минають дні, минають ночі» в першій строфі, відтворюючи стан спокою в природі й душі людини (завмирання, перехід природи до сну, душевний спокій (утихомиріння), відсутність різких, енергійних дій), мабуть, підсвідомо максимально уникає слів із проривними дзвінками, вібрантом. Натомість вдається до концентрації слів зі звуками, які корелюють із ключовими номенами *сон* і *осінь*, автоматично формуючи навколо них певне звукове поле з визначених асоціативно і природно слів: *сон* – *ніч, заснули, спить, заснуло; осінь* – *шелестить, пожовкле, листя*.

Основне звукове забарвлення строфи становлять слова зі свистячим *с*, шиплячими *ж, ч, ш*: *с* (*гаснуть, серця, світ, сміюсь*), *ж* (*живу, доживаю*), *ч* (*ніч, очі, волочусь, плачу*).

У результаті злагодженого рівномірного звукового впорядкування строфи досягається гармонізація її фонічного малюнка. Автору вдається передати спокій, утихомиріння, душевне заспокоєння. І таке сприйняття тексту інтенсифікують, поглиблюють «звукові» слова *шелестить, сміюсь*.

У другій строфі спостерігаємо поступове загострення, наростання емоційно-змістового плану оповіді; відразу відчутним стає «звуковий інструментарій» тексту: про це свідчить актуалізація слів із проривними дзвінками, вібрантом (доле, доброї, замилати, проклинати, страшно тощо). Наприклад: *Минають дні, минають ночі, / Минає літо. Шелестить / Пожовкле листя, гаснуть очі, / Заснули думи, серце спить, / І все заснуло, і не знаю, / Чи я живу, чи доживаю, / Чи так по світу волочусь, / Бо вже не плачу й не сміюсь... / Доле, де ти? Доле, де ти? / Нема ніякої! / Коли доброї жаль, Боже / То дай злої! Злої!* (Т. Шевченко). Порівняйте звукове відтворення осінньої пори, реалізоване в іншому тексті: *Поосеніла вода, посмутніла – / виграє і блискоче: / під скісним промінням студеного сонця* (В. Кордун).

Звуковий консонанс зумовлений також своєрідною «відображальною» здатністю фонічних засобів мови в тексті, яка полягає в тому, що окремі звукові елементи ніби дублюються, повторюючись в інших словах. У результаті виникає плавне «накладання» звукових міні-комплексів, що формує злагодженість, благозвучність за рахунок деякої ідентичності компонентів. Наприклад: *Тікає воля, дух її і слово. / І грає рабство в сурми золоті* (М. Вінграновський). Звукову впорядкованість і звукову цілісність забезпечують повтори звукосполук *во* (*воля, слово, рабство*), *ло* (*слово, золоті*), *ол* (*воля, золоті*), *ті* (*тікає,*

золоті), *ра* (*грає, рабство*). Такий складний перетин звукоповторюваних одиниць дуже міцно консолідує всі елементи тексту як у лінійному, так і вертикальному розгортанні. Пор. ще: *Бубонять рогачі й кочерги, / Щось пригадують з давнини. / І чекають покірно черги. / Засмагли горшки й чавуни* (В. Симоненко). У цьому текстовому фрагменті, крім епіфоризованого повтору *кочерги – черги*, спостерігаємо наскрізний повтор звука *ч* (*рогачі, кочерги, чекають, черги, чавуни*), одночасно звукокомплексу *че* (*кочерги, чекають, черги*) та звука *г* (*рогачі, кочерги, пригадують, черги, засмагли, горшки*).

У поезії Д. Загули також фіксуємо лінійне й вертикальне комбінування звукоповторюваних одиниць: *у* (*думи, струни, зашуміть*), *о* (*ой, полиньте, мої, гори, задзвоніть, море*), *ор* (*гори, море*), *за* (*задзвоніть, зашуміть*) тощо: *Ой полиньте, мої думи, на зелені гори! / Задзвоніть, тремтячі струни, зашуміть, як море!* (Д. Загул). У результаті виникає плавна, рівна пісенна мелодика віршового твору.

Звукова гармонія тексту на поверхневому рівні – це комбінування словесно-образного малюнка на основі активізації слів, що схожі деякою мірою за звуковим оформленням. Пор.: *Все повторялось: і краса, й потворність. / Усе було: асфальт і спориші. / Поезія – це завжди неповторність, / Якийсь безсмертний дотик до душі* (Л. Костенко). Помітно, що на тлі контексту «перетинаються» слова *повторялось, потворність, неповторність* тощо.

Комбінація в тексті слів, що мають у своєму складі однакові звуки чи звукосполучки, які й створюють зовнішню фонічну його суголосність, забезпечують пластичність, легковимовність віршових рядків: *Латаття ніжилось в озерах, / Хитали ряску карасі. / Черкнула блискавка по зелах, / Аж полягали вони всі* (Л. Костенко). У першому та другому рядках взаємодіють повтори *л* (*латаття, ніжилось, хитали*), *ра* (*озерах, ряску, карасі*), *р* (*озерах, ряску, карасі*), *а* (*латаття, озерах, хитали, ряску, карасі*) тощо. У третьому й четвертому рядках об'єднують звукоповторами, що гармонізують текстову матерію, є звукосполучки *ла* (*черкнула, зелах, полягли*) та *ли* (*блискавка, полягли*), які посилюють (завдяки плавному *л*) образне відтворення реалії.

Чуття звукової матерії слова характерне для ідіолекту Анатолія Мойсієнка. Автор добирає звукоподібні слова, творить на основі звукової схожості мовні одиниці й комбінує їх у контексті так, що виникають оригінальні словесно-образні малюнки, почасти сприйнятні на підсвідомому рівні. Загалом мовна картина тексту постає як злагоджене, ефонічно довершене, благозвучне поєднання компонентів висловлення. Це можливо насамперед завдяки гармонійному звуковому впорядкуванню тексту, пропорційному розташуванню повторюваних мінімальних одиниць мови. Наприклад: *Вередуна Лада – луну дерев... / У морг уморгала, дала грому, грому...* (А. Мойсієнко); *А коло тіні – толока. / У тон шипшин бубниш пишноту... / А крок осох осокорка, / А тонко римами рок-нога / Меча гукала кугачем* (А. Мойсієнко); *Що духу дощ – / Лозу в вузол; / Мов швом – / Межу; в хащах – вужем ...* (А. Мойсієнко). Дія цього закону засвідчена в організації поетичного континууму А. Гризуна. Наприклад: *Позалишаються печалі / На подаліх берегах. / Зів'януть квіти на причалі. / Прочахне сум в твоїх очах* (А. Гризун). Не можна не зафіксувати взаємодію горизонтальних і вертикальних повторів, їх злагодженість, своєрідний перетин: асонансу *а* (перший, другий, третій, четвертий рядки), *о* (четвертий рядок тощо) й алітерації (перший, другий, третій

рядки), ч (перший, другий, третій рядки), х (другий, третій рядки). Помітно, що плавність, милозвучність формують горизонтальний повтор асонованого і (третій рядок). Зрештою, відзначаємо м'якість, уповільненість звукового малюнка поетичного твору.

Спостерігаємо, що звукову цілісність, злагодженість, отже, гармонійність, формують повтори окремих слів у складі інших слів разом із повторами звукосполук у межах одного висловлення. У результаті такого лінійно-вертикального нанизування подібних елементів виникає символічно значущий у змістовому аспекті малюнок. Важливу роль тут відіграє семантика вислову загалом: Та мури, мов із мертвих встали, / похмуро мовили – чекай (В. Стус).

Слово *мури* в наведеному вище контексті є ключовим. Йому притаманні негативні конотації. Інтенсифікують сприйняття образу аналогічно конотовані лексеми зі звуком *м*, звукосполукою *мур* (*мертвих*, *похмуро*). Своєрідно ефонізують звукове оформлення висловлення звукоподібні слова *мов* і *мовила*. Таке поєднання звукоподібних слів та елементів – показник чуття мовної матерії, факт мовно-естетичної індивідуально-авторської майстерності митця.

Висновки. Отже, звукова субстанція мови/мовлення – закономірна, природна реалія, її суттєва властивість. Фонетична оболонка одиниць мови є фактом естетичним, особливо якщо це стосується художнього континууму. Поетичний ідіолект відзначається певними закономірностями щодо фонічної організації. Відразу помітною є його звукова рівновага. Звуковий консонанс тексту як злагоджене пропорційне використання фонічних одиниць, що діють і взаємодіють і разом зорієнтовані на досягнення визначеного тематичного, ідейного та образно-естетичного змісту, становить обов'язкову ознаку художнього, насамперед поетичного, тексту. Загалом дія закону гармонійної звукової організації поетичного тексту є органічним, закономірним явищем віршового мовотворення, свідченням єдності форми і змісту, часткового, окремого й загального. Окрім того, цей закон варто зараховувати до феноменальних якостей і ознак мовленнєвої художньої дійсності, що базується на властивостях мови та її одиниць (дознакових) бути засобами естетичного впливу. Означений закон – суттєва реалія поетичного континууму (поетичного всесвіту як системи, як своєрідного універсуму віршової мовотворчості). Розуміння природи цього закону, його важливості – показник осмислення дії та конкретної реалізації глибинних механізмів художньої лінгвотворчості, що потенційно закладені в мові (і її одиницях) як явищі естетичному за своєю природою (слово є твором, за О. Потебнею, тобто творчим актом, результатом інтелектуально-емоційної діяльності індивідууму).

Література:

1. Беценко Т. Закони звукової архітекtonіки художнього тексту / Т. Беценко // Світогляд – філософія – релігія : зб. наук. праць. – Суми : Фабрика друку, 2014. – Вип. 6. – С. 155–173.
2. Беценко Т. Стилістика сучасної української мови. Фоніка / Т. Беценко, І. Голуб. – Суми : Мрія, 2016. – 348 с.
3. Гризун А. Перстень-зодіак / А. Гризун. – Суми : Мрія-1, 2014. – 162 с.
4. Вінграновський М. Цю жінку я люблю / М. Вінграновський. – К. : Дніпро, 1990. – 206 с.
5. Єрмоленко С.Я. Мова і українознавчий світогляд : [монографія] / С.Я. Єрмоленко. – К. : НДІУ, 2007. – 444 с.
6. Загуд Д. Вибране / Д. Загуд. – К. : Рад. письм., 1961. – 411 с.
7. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності / С.Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
8. Костенко Л.В. Сад нетанучих скульптур / Л.В. Костенко. – К. : Рад. письм., 1987. – 207 с.
9. Мойсієнко А.К. Вибране. Поезії і переклади / А.К. Мойсієнко. – К. : Фенікс, 2006. – 528 с.
10. Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша / А.К. Мойсієнко. – К. : Правда Ярославичів, 1997. – 200 с.
11. Симоненко В. Берег чекань / В. Симоненко. – К. : Наук. думка, 2001. – 246 с.
12. Стус В.С. Дорога болю: поезії / В.С. Стус. – К. : Рад. письм., 1990. – 222 с.
13. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 718 с.

Беценко Т. П. Природа художественно-образной организации поэтического текста: закон звуковой гармонии

Аннотація. В статті представлена попытка рассмотреть сущность закона звуковой организации поэтического текста, истолковать его природу, сформулировать основные положения и определить специфику действия данного закона, охарактеризовать условия реализации, показать на конкретных примерах возможности звуковых элементов максимально гармонизировать внешний и внутренний уровни организации разноплановой текстовой структуры; доказать, что минимальные единицы языка (звуки) владеют потенциальной способностью эстетизировать содержание сообщаемого.

Ключевые слова: поэтический текст, язык поэтического текста, звуковой (фонический) уровень языка, фонетические единицы, звуковая организация текста, эвфония, закономерности звуковой организации поэтического текста, закон звуковой гармонии поэтического текста.

Betsenko T. Nature is art-shaped organization poetic text: the law of sound harmony

Summary. The article presents an attempt to examine the essence of the law of the sound organization of the poetic text, to interpret its nature, to formulate the basic provisions and to determine the specificity of action of this law, characterized by the implementation of conditions, show specific examples of sound elements as possible to harmonize the external and internal levels of organization of diverse textual structure; prove that the minimum unit of language (sounds) possess the potential to esthet content imparted.

Key words: poetic text, language of the poetic text, sound (phonic) language level, phonetic units, sound organization of the text, euphony, patterns of sound organization of the poetic text, law of harmony sound poetic text.